

А.Н. ДОҒАЛОВ, Н.С. ДОСМАҒАНБЕТОВ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана қаласы

«ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ОҒЫЗ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ (IX-XIII ғғ.) ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАЙЛАСУНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Мақалада «Қорқыт Ата кітабы» атты эпостық жыр туындысында ерте орта ғасырларда қазіргі Қазақстан территориясын мекендейген және шаруашылықтың негізгі түрлерімен айналысқан түркі тілдес мемлекеттердің сол кездең аса куатты тайпаларының бірі болып санаған оғыздар қоғамының әлеуметтік-экономикалық даму жағдайлары жан-жақты қарастырылған.

Кілт сөздер: Қорқыт Ата, тыс оғыздар, іш оғыздар, ортағасырлық эпос, мол ақша, корпоративтік қауым, етін шаруашылығы, мал шаруашылығы, байлық.

Ключевые слова: Коркыт Ата, внешние огузы, внутренние огузы, средневековый эпос, большие деньги, корпоративное общество, земледельческое хозяйство, животноводческое хозяйство, богатство.

Keywords: Korkyt Ata, external oguz, medieval epic, much money, corporate community, crop, animal husbandry, wealth.

«Оғыз» тайпаларының ежелгі түркі тілінде жазған «Қорқыт¹ Ата кітабы» туындысы («Китаби дэдәм Коркут») түркі тілдес халықтардың ортағасырлық эпосының жалғыз ғана жазба мәдениетін сипаттайтын. Бұл тарихи және әдеби ескерткіш ұзак уақыт бойы тек Дрезден кітапханасының (1585 ж.) қолжазбаларында ғана белгілі болған. 1950 жылы Ватикан кітапханасында аталған тамаша тарихи эпостиң (1549-1550 жж.) басқа бір қолжазбасы аса накты өндөлген және толықтырылған түрінде табылып, тарихшылар, филологтар, лингвистердің бұдан бұрынғы зерттеулерінде орын алған әртүрлі күмәнді көзқарастардың бірқатар жерлерін нактылауға өз септігін тигізді.

Еуропада «Қорқыт Ата кітабы» бастапқыда орыс және итальян тілдеріне аударылған нұсқалары пайда болды және тек 1958 жылы ғана оның неміс тіліндегі толық аудармасы аяқталды. Сол жылы түркі зерттеушісі Мухаррем Эргина өзінің ғылыми еңбегін жариялады, онда Дрезден және Ватикан кітапханаларының қолжазбаларын кіргізген, яғни ондағы барлық мәтінінің транскрипциясы түркітін латындық әліппесінде беріледі және алдыңғы жиналған деректердің барлығы көрсетіледі.

Ежелгі түрік әдебиетінің ескерткіштерін игеруде Орталық Азияда, Кавказда, Қазақстанда, Татарстанда, Башқұртстанда және басқа да елдерде өмір сүріп жатқан түркі тілдес халықтарының қазіргі өкілдерінің оғыз эпосы бойынша ортаазиялық жаңа әрі жан-жақты зерттеулері аса маңызды үлес болып табылады. Олардың ізденіс нәтижелері, негізінен, кеңестік ғылыми басылымдарда, сондай-ақ тәуелсіздік алған қазіргі посткеңестік кеңістіктегі түркі тілдес мемлекеттердің (аса бай, әрі қызығылтық және өткенгі трагедиялық тарихы бар) ғылыми әдебиеттерінде жинақталып жарияланған болатын.

Әртүрлі елдердің, ғылымдардың, мектептердің және бағыттардың шамамен бір жарым ғасырға жуық жүргізген ғылыми зерттеулерінің нәтижелерін талдау негізінде «Қорқыт Ата кітабы» туындысы туралы келесідей жалпы қорытындыларды жасауға болады.

Біріншіден, ол өте ұзак уақытты және ежелгі түркітік оғыз тайпалары тіршілігінің ұлан-ғайыр ауамқартарын қамтиды, шамамен V-VI ғасырларға сәйкес келеді.

Екіншіден, ежелгі түркітік оғыздардың осы жазба эпосы халықтың ауызша шығармашылығының туындысы ретінде ұзак тарихи кезең аралығында бірқатар ғасырлар бойы біздің түсінігімізге жетіп жазылғанға дейін ауызша-поэтикалық нысанында, сәйкесінше, бірнеше рет шығармашылық өңдеуден аса қыын және ұзак үдерістен өтті.

Үшіншіден, Қорқыт Ата әнгімелерінің немесе өлеңдерінің циклі, көптеген ғалым-зерттеушілердің пікірінше, оғыз тайпаларында олардың ең көне тарихи Отаны – Ұлы далада қалыптаса бастады (бұл туралы «Қам Бурабекұлы Бамсы Бәрік әнгімесінің баяны» атты әнгімесінде айттылады – «... Төле құстың түлегі², Түркістанның бағанасы ...» және VII-ші әнгімеде – «... біз жарлының үміті

¹ Қорқыт – орыс тіліндегі Коркут сөзінің қазақша транскрипциясы.

² Қыран құс, сұңқар.

Түркістанның бағанасы, Төле құстың түлегі, Амид³ сұнының арыстаны, Қарашықтың қабыланы, Қоңыр аттың иесі, қалың оғыздың дәулеттісі, бакытты хан») [383 және 404 б.]. Сондай-ақ Қорқыт Ата туралы көптеген тарихи деректер (мысалы, Кітаптың құрметті авторының мүрдесі Қазақстан Республикасының қазіргі Қызылорда облысының аумағында жерленген болып табылады) және қазақтардың, өзбектердің, түркімендердің және хакастардың қазіргі заманғы фольклорлық жазбалары осыны тікелей және жанама түрде айғақтайды.

Сондыктан да, әртүрлі бағыттарда қаралған Қорқыт әнгімелерінің цикліндегі ғылыми ізденістер 5 ғасырдан астам уақыт аралығында қазіргі Қазақстан аумағының әртурлі аймақтарының үлкен бөліктерінде тіршілік еткен ежелгі түркілердің аса қуатты тайпаларының бірі – оғыздардың әлеуметтік-экономикалық жағдайларының белгілі бір жақтарын әр кырынан баяндайды, тарихи дамуда қалыптасқан келенсіз жағдайлардың орнын толтыруға, сонымен қатар біздің еліміздің экономикалық тарихында және қазақ экономикалық ой-пікірлерінің тарихында орын алатын аса маңызды ғылыми-зерттеулердің «актаңдақ» беттерін ашуға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, Қорқыт Ата кітабы ертеректегі ортағасырлық әпостық туынды ретінде кіріспеден және он екі әнгімeden (жырлардан) құралады. Алайда әрбір әнгіме өзінің төлтумалық аяқталған өзіндік мазмұнға ие, олардағы баяндалатын қаһарман-кейіпкерлер өжет тайпаластар, түркілердің аса қуатты қанаттарының бірі ретінде саналатын оғыз жауынгерлердің ынтымактастығы суреттеледі.

Әнгімелердің кейіпкерлері белгілі бір әлеуметтік иерархиясы, табыстарға салық салу жүйесі мен әскери олжалары бар ертефеодалдық орталықтандырылған оғыз мемлекетінің әпостық басқарушысы, хандардың ханы саналатын Байындыр [360 б.] билігінің қол астына біріккен. Мәселен, үш әнгімесінде (III, VII, IX) қарсыластарды жою кезінде әскери жорыктардан түсken олжаның бестен бір бөлігі оғыз мемлекетінің бас ханы Байындырге тиесілі болған [385, 406, 416 б.]. Ал алынған байлықтың негізгі бөлігі бектер арасында бөліске түсіп отырған – «Оғыз бектері олжаны өзара бөлісті...» [IV-ші әнгіме, 393 б.]. Дегенмен, әнгімелер мәтінін талдау мынадай корытынды жасауға алып келеді, яғни жалпы алғанда, көшпенділердегі мемлекеттік билік берік және тұракты болмаған. Осында жағдайлардың басты себептерінің бірі ретінде оғыз мемлекетіндегі тайпалардың іш оғыздар және тыс оғыздар (Уч-Ок и Боз-Ок) болып 2 ірі этникалық топқа бөлінуі саналады, бұл туралы алғашқы рет VI-ші әнгімede айтылады [397 б.] және әрі қарай IX-шы әнгімede [411 б.] олардың арасында қанды әскери шайқастарға дейін алып келетін терең қарама-қайшылықтар жиі туындалап отырды деп айтылады. Ол туралы «тыс оғыздардың іш оғыздарға қалай қарсы шыққандары туралы және Бәріктің қалай өлгендігі туралы сыр шертетін жыр» дәлел бола алады (XII-ші әнгіме) [425-428 б.].

Орталық мемлекеттік биліктің әлсіздігі хандардың ханы Байындырылған тұракты түрде қалыптасқан орталықтандырылған қарулы құштерінің болмауы да, жігіттердің әскери жасақтарының жекелеген рулар мен тайпалардың билігінде болуы да және осыған байланысты әскери олжалардың негізгі бөлігінің салмақты хандар мен бектердің арасында бөлініске түсүі осыларды айғақтайды.

«Кітапта» келтірілген мәліметтер хандардың ханы және жергілікті салмақты ел билеушілері әртүрлі соғыс жорыктарында белгілі бір төлемге шетелдің жалдамалы қарулы құштерін пайдаланғандығы туралы сөз етіледі [VII-әнгіме, 405 б.].

Оз кезегінде, әрбір салмақты ел билеушілерінің (хандардың, бектердің) ірі қалаларда немесе отырықшы халқы бар қыстақтарда жеке резиденциялары мен ғимараттары болып, олар белгілі бір айрықша құқықтарға ие болып отырған. IV-ші жырда Ақша қала Сұрмелігे қайтып оралған Қазанбектің жеті күн және жеті түн бойы женісін тойлағандығы туралы айтылады [393 б.]. Олардың қарамағында әскери жасақтар болды және кей уақыттарда өздерін хандар деп атаған (Бұқаш хан, Дерсе хан) [I-ші әнгіме, 360-361 б.].

Сонымен қатар, оларда негізін алтын мен күміс құраған қазына – жеке меншік қаржылық базасы болды. Ол туралы «Салор Қазанның үйінің шабылғаны туралы әнгіменің баяны» деген II-ші әнгімede бірнеше мәрте айтылады – «Алтын ордаларын шауып, бақытсыздыққа душар болған қыз-келіншектерін ұлардай шулатты. Жарau аттарын тартып мініп, топ-топ қызыл түйелерді жетекке алды. Құллі қазынасын, мол ақшасын тонады» [366 б.], «Сенің жарau аттарына міндік, топ-топ қызыл түйелерінді жетекке алдық. Сенің алтының мен күмісінді, сенің мол қазынаңды тонады» [369 б.]. «Сен менің байлық қазынамды, менің үлкен ақшаларымды әкеттің; ...» [371 б.].

Мұндай маңызды өзін-өзі қаржылық қамтамасыз етушілік және жергілікті хандар мен бектердің осы саладағы салыстырмалы экономикалық тәуелсіздігі туралы ұқсас ақпараттар I-ші әнгімede [363 б.], III-ші әнгімede [374 б.], V-ші әнгімede [395 б.], VI-ші әнгімede [397 б.] де кездеседі.

³ Қаланың аты.

Жоғарыда аталған феодалдық айрықша белгілер мен мұлікті иемдену құқығы мұрагерлік сипатқа ие болып отырған. Ол туралы дәлелдерді I-ші, IX-шы, XI-ші әңгімелерден [Сәйкесінше, 365, 415, 420 б.] кездестіруге болады. Мәселен, IX-шы әңгімесінде ол туралы былай делінген: «Оның ақсақалды әкесі алдынан шықты. Баласын мойнынан құшқақтап, риза көңлін білдірді. Қайтып үйлеріне келді. Қарсы жатқан Қаратаудан баласына жайлау берді. Қара айғырлы жүйріктеден бір үйір жылқы, ақтылы койдан шүлән берді ...» [415 б.].

Сонымен, оғыз тайпаларының аумақтық едәуір кең болуы (мысалы, IX-X ғғ. – Сырдария өзенінің ортаңғы және төмөнгі ағысының алабы, оның айналасындағы шөлдер мен шөлейттер және Батыс Қазақстанның далалары), олардың арасында өзара бір-біріне тәуелді берік саяси және экономикалық байланыстардың болмауы және сәйкесінше, жергілікті ел билеушілердің аса жоғары ескери-экономикалық дербестілігі оғыз мемлекетінің орталық саяси, ескери, экономикалық билігін объективті түрде әлсіретіп отырды және оның себебі болып орталық билікке деген құресушілік, олардың арасындағы талас-тартыс, жайылымдық жерлер, дау-жанжалдар және басқа да мәселелер табылды.

«Кітаптың» әңгімелерінде құрамында әрдайым 40 нөкөрі болатын хандар мен бектердің тұрақты қарулы жасактары туралы деректер жиі келтіріледі (I-ші [360, 362, 365 б.], III-ші [374, 380, 381, 385, 386 б.], IV-ші [387, 388, 390 б.], V-ші [398, 399, 401 б.], V-ші [426 б.] әңгімелерде). Барлық анығын айтатын болсақ, жергілікті ел билеушілерінің аталған жеке гвардияларының өкілдері оғыз мемлекетінің және тайпаларының әлеуметтік сатылық құрылымында өте ерекше орынға ие болған болып табылады, өйткені олар үнемі өздерінің қожайының айналасында болған (ескери жорықтарда, аңшылықта, тойларда және т.б.), олардың және отбасыларының қауіпсіздігін қамтамасыз еткен. Әрине, олардың отбасылық материалдық жағдайлары аталған басшылармен қамтамасыз етіліп отырған.

Әсіреле әңгімелерде оғыздардың көшпелі қоғамында әйелдердің қандай орынға ие болғандығы туралы ерекше атап өтуге болады. «Қорқыт Ата кітабының» кіріспе бөлімінде [359, 360 б.] және көптеген әңгімелерінде (I-ші [361-364 б.], II-ші [370 б.], III-ші [383 б.], IV-ші [389, 390, 392, 393 б.], V-ші [396 б.], IX-шы [412-413 б.]) әйелдер қауымының өкілдері өздерінің ер азаматтары сияқты өз тайпаларының және оғыз мемлекетінің тен құқылы мүшелері болып табылғандығы туралы жазбалар келтіріледі. Олар көшпелі қоғам иерерхиясында өздеріне тиесілі сәйкес орындарға ие болып отырған. Көшпелі үй ошактарының сактаушысы бола отырып, олар тайпалар немесе отбасылық деңгейде орын алатын аса маңызды шешімдерді қабылдауда айтартықтай дауысқа ие болып отырған, қажет уақытында жаулармен соғыс шайқастарына да белсенді түрде қатысып отырған. Олар, яғни оғыз тайпаларының ұрпақтарын жалғастыруышылар туралы Қорқыт Ата өз кіріспесінде аса зор шаттықпен былай деп жазған: «Тізесін бүгіп отырған инабатты әйел көрікті. Ақ сүтіне тойғыза-тойғыза емізген ана көрікті!» [359 б.].

Данышпан жыршы өз «Кітабының» басында көшпелі қоғамдағы әйелдің ерекше рөліне назар аудара отырып, оғыз әйелдерін төрт топқа (түрге) бөліп көрсетеді. Оның ойынша, аса еңбеккор, қонақжайлы және тіл тапқыш үй иелері – бұл 1-ші топтың өкілдері – олар оғыздың қонақжайлы көшпелі үйінің тірегі болып есептелген. «Алыс қырдан, жапан түзден үйге бір жолаушы келсе, ері болмаса да, ішкізіп-жегізіп, сыйлы жандарын үйден шығарып салар. Бұлар Айша, Фатима нәсілінен үлгі-өнеге алғандар, хан ием! Олардың үрім-бұтақтары есіп-өнсін, сіздің ошағыныңға осындай әйел заты келсін! – деп Қорқыт Ата сейлейді» [кіріспе, 359 б.].

2-ші, 3-ші және 4-ші топтағы әйелдер қауымын былайша сипаттайды: «Бұл тәрізділердің хан ием, үрім-бұтағы есіп-өнбесін! Сіздің отбасыныңға мұндаидай қатын келмесін!» [360 б.]. Жоғарыда аталғандардың барлығы оғыз отбасындағы, оғыздың көшпелі қоғамындағы және мемлекетіндегі әйелдердің жоғары рөл туралы қуәландырады.

Шындығында, оғыз қоғамындағы ықпалды топ ретінде Еуразияның көптеген елдерімен сауда қатынастарын жүргізіп отырған көпес өкілдері саналды [III-ші әңгіме, 374, 379, 380 б.].

Ерте ортағасырлық оғыз мемлекетінде халықтың негізгі еңбек бұкарасын қарапайым мал бағушылар, материалдық игіліктердің негізгі өндірушілері құрады, олардың арасында да қоғамдық еңбек белінісі іспеттес өздерінің арнайы әлеуметтік-кәсіби лауазымдық иерархиясы болды. Мәселен, шығарманың көптеген әңгімелерінде бас атбегі, табынша немесе жылқышы, мал айдаушы, бақташы, қара бақташы, сиыр бақташысы сияқты мал шаруашылығы саласындағы жұмыскерлер жайында баяндалады. Бас атбегі дәрежесі бойынша аса жоғары лауазым иесіне өз қызыметін адал атқара білген, айлакерлігімен немесе ерлігімен көзге түсken малшылар ие болып отырған. Мысалы, II-ші әңгімесінде Қазанбек өзінің бақташысын шайқаста көрсеткен ерлігі мен өз билеушісіне деген

адалдығы үшін оған бас атбегі лауазымын беруге уәде береді [369 б.] және туған жеріне қайтып оралғаннан кейін оны бас атбегі етіп тағайындауды [373 б.].

Сонымен қатар, оғыз мемлекетінде құл иелену ісінің де кең таралғандығы жөнінде айтып өткен жөн. Оғыз ақсүйектерінің меншігіндегі құлдар мен құңдер туралы деректер негізгі үш әңгімеде суреттелген (II-ші [373 б.], III-ші [383 б.], IV-ші [393 б.] әңгімелерде. Дегенмен де, ерте ортағасырдағы оғыз феодалдық қоғамында құл иелену жүйесінің біртіндеп жойылу үдерісінде болғандығын да айтып кеткен жөн. Мұның айғағы ретінде IV-ші әңгімеде қырық құл мен қырық құнғе еркіндік беру туралы сырлар саналады [393 б.].

Оғыз тайпалық (корпоративтік) қауымында дуализм жүйесі өмір сүрген, ол бойынша қоғамдық өндіріс, бір жағынан, жайылымдық аумағы (мал шаруашылығы үшін колайлы) бар жалпы (қауымдық) меншік ретінде сипатталса, екінші жағынан, отбасының малға және басқа да мұлікке деген жеке меншігі ретінде қарастырылады. Бірақта, жергілікті ел билеушілері көп жағдайларда өз білгендері (шешімдері) бойынша жайылымдық жерлерге билік ету құқығын иемденіп отырған. V-ші әңгімеде басқа тұлғаға жайлауды және су көздерін тайпаның басқа да өкілдерінің келісімінсіз пайдалануға беру құқығы туралы біржақты шешімнің болғандығы жөніндегі жайттер келтіріледі: «Егерде (бізге) қарсы жатқан менің Қаратау қажет болса, онда айт: ал, ол сенің ... жайлауың; егер менің тастай сұық құдықтарым қажет болса, онда олар оның ішетін сұы болсын ...» [395 б.]. Осындағы басқа да шешімдерді IX-ші әңгімеде Бекілбек те өзінің баласына жайлауды берген кезде қабылдайды екен [415 б.].

Оғыз тайпаларында мал шаруашылығы және оның басым бөлігінде көшпелі мал шаруашылығы шаруашылық жүргізуінегізгі нысаны болып саналды. Сондықтан да, біздің көзқарасымыз бойынша, «Кітап» әңгімелерінде табиғи-жертораптық түріндегі көшпелі мал шаруашылығын жүргізуін жағдайлары сипатталады [I-ші әңгіме, 362, 363 б., IV-ші әңгіме, 391-392 б., V-ші әңгіме, 396 б., VIII-ші әңгіме, 407 б.]. Біздің болжаяуымыз бойынша, оғыздың мал күтүшілері көлденен орын ауыстырумен қатар, тігінен көшіп отыру әдістерін де жүзеге асырған. Ол жайында V-ші әңгімеге жайлаулар туралы келтірілген мәліметтер күэ бола алады: «... Менің биік тауларым саған жайлау болсын ...» [396 б.].

Көшпелі оғыз тайпалары үшін су көздері аса маңызды мәнге ие болған, ейткені Қазақстанның оғыздар тіршілік өткен сол кездегі аумактарында жер бетіндегі су ресурстары шектеулі болған және біркелкі белінбеген. Жер бетіндегі су көздері туралы деректер «Кітапта» өте көп кездеседі. Сондай-ақ, V-ші әңгімеде бектің иемдену және пайдалану құқығы болған құдықты туралы да сөз етіледі [395 б.].

«Кітапта» айтылған көптеген мәліметтер бойынша болжайтын болсақ, онда оғыз тайпаларында жылқы, қой, түйе және ешкі сияқты үй жануарларының аса кең таралғандығы туралы нақты айтуға болады. Үй жануарларының мұндай көптеген түрлері оғыздардың өмір сүрген аумактарында көшпелі және жартылай көшпелі нысанында шаруашылық етуге аса бейім және қолайлы болып табылған.

Үй жануарларының жоғарыда аталған түрлерін сандық тұрғысынан алып қарағанда аса бай оғыз феодалдарында олардың саны он мыннан асатын өте үлкен көлемге жетіп отырған. Ол туралы оғыз феодалының баласына қалыңдық әперу үшін талап өткен қалың малына мың бас түйеден, мың бас жылқыдан, мың бас койдан беру жайлы шешімдерін келтіруге болады [III-ші әңгіме, 377 б.].

«Кітаптың» кіріспесінде және VI-шы әңгімеде [359, 399 б.] оғыздардың шаруашылығында мұйізді ірі қара малдың болғандығы туралы анық айтылады. Бірақ оғыз тайпалары өмір сүрген қазіргі Қазақстанның аумактарындағы табиғи-климаттық жағдайлардың салдарынан үй жануарының осы бір түрінің санын өсіруге аса қолайлы бола қоймаған. Кіріспеде келтірілген мәліметтер сиыр малының арнайы тұрғызылған кораларға камалып отырғандығын дәлелдейді. Бізге белгілі болғандай, мұндай қораларды тұрғылықты тұратын елді мекендердің халықтары, яғни отырықшы және жартылай отырықшы халықтар тұрғызып отырған және оғыз шаруашылығындағы ірі қара малдың әсересе, көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығында аса кең таралмағандығы және аса маңызды орынға ие болмағандығы бұған дәлел бола алады.

Отырықшы оғыздардың азығы үй жануарларының өнімдерімен қатар, құстың етімен және оның жұмыртқасымен толықтырылып отырды. Мәселен, кіріспеде және X-шы әңгімеде тауық пен қаз ұстай және оларды асырау мен өсіру үшін арнайы тауық қораларды салу туралы мәліметтерді табуға болады [359, 416 б.].

Егін шаруашылығымен тек жартылай көшпелі және отырықшы шаруашылықтар ғана айналысқан деп болжаяуға болады. Бұған «Кітаптың» кіріспесінде берілген деректер айғақ бола алады, яғни онда дірменнің жұмыс істеуі және наннның пісірілгендері туралы айтылады [360 б.]. Негізінен олар бидай,

арпа және тары егүмен айналысқан. Тіпті Сырдарияның жағалаулырында отырықшы оғыздар мақта өсірумен де айналысқан, ол туралы кіріспеде еске түсіріледі [358 б.].

Кітаптың мазмұнын талдау оғыздың отырықшы елді мекендерінде олардың мынадай істермен айналысқандығына көз жеткізеді, яғни олар бақшагерлікпен (қауын өсірумен), бау-бақшалықпен (алма өсірумен) және жүзім өсірумен (жүзім және шарап жасаудың) айналысқан [I-ші әңгіме, 361 б., XI-ші әңгіме, 395 б.]. Сондай-ақ оғыздар бал жинау өнерін де менгерге білген.

Өндірілген ауыл шаруашылық шикізаттарын өңдеуден өткізудің белгілі бір деңгейде дамығандығы және ол үшін диірмен [кіріспе, 360 б.], май шайқайтын күбі [кіріспе, 359 б.], тағы басқалар сияқты өнімділігі аса жоғары енбек құралдарын пайдаланғандығы туралы деректер «Кітап» көздерінде беріледі.

Оғыздар (ерлері де, әйелдері де) аңшылықпен сондай құмарлықпен айналысқан, ол туралы кіріспеде, I-ші, II-ші, III-ші, IV-ші, V-ші, VI-ші, IX-ші, XI-ші әңгімелерде аса жиі баяндалады, яғни ол кәсіп физикалық белсенділікті тұрақты түрде қолданап отыруға және ескери дайындықтың сәйкес деңгейін сақтап тұруға мүмкіндік беріп отырған. Осымен қатар мынаны да атап өтуге болады, яғни аңшылық кәсібі азық жинаудың (құстың, бұланның, жабайы ешкілердің және басқа да жануарлардың етін), киім дайындау және тұрмыстық басқа да қажеттіліктерді қанағаттанғандыру үшін аң терілерін пайдаланудың аса маңызды көзі болып табылған және т.б. [359, 362-363, 366, 375, 399, 403, 413, 420 б.]. Үйретілген сұнқарларды асқан шеберлікпен қолдану аңшылық кәсіптің нәтижелілігін көтере түсken [V-ші әңгіме, 394 б., XI-ші әңгіме, 420 б.].

Оғыз көшпелі тайпаларының үй мұліктерімен ұзак қашықтық жерлерге тұрақты түрде орын ауыстырып отыруы жүк тиеттін көлік құралдарының бар болуын талап етті. Оғыз тайпаларында жылқы малы негізгі көлік құралы ретінде пайдаланылды. Үй заттары мен әбзелдерін, үй іші мен бала-шағаны алып журу үшін көшпендеріп арбаны қолданған [XI-ші әңгіме, 421 б.] және шөлдер мен далаларда жүктөрді түйелерге артып тез жеткізуінде көз мүмкіндіктеріне ие болған, осы туралы көптеген әңгімелерде сез қозғалады [360, 365, 381, 395-396, 423 б.]. Сондай-ақ өгіздерді де арбаларға жегіп, қажетті мұліктерді тиісті орындарына тез жеткізіп отырған.

«Кітапта» ежелгі түркі мемлекетінде колөнер саласының аса жеткілікті түрде жоғары деңгейде дамығандығы туралы көптеген мәліметтер келтіріледі. Оғыз колөнершілері, жоғарыда аталып өткендей, киім-кешек, аяқкім, әсемдік бұйымдары, үй әбзелдері мен безендірулері, енбек құралдары, көлік құралдары сияқты бейбіт өмірге қажетті өнімдерді өндірумен қатар, наиза, жебелер, күрзі, шокпар, болат семсерлер мен қылыштар, қорғасын оқтар, корған бұзғыш құралдар және басқа да құрал-саймандар сияқты соғыс іс-қимылдарын жүргізуге қажетті өнімдерді өндірумен де айналысқан [VI-шы әңгіме, 401 б., XII-ші әңгіме, 427 б. және т.б.].

Қоғамдық енбек бөлінісінің терендей түсіүі және оғыз тайпалары мекендерінде түркі мемлекеттің қаржы жүйесінің дамуына мүмкіндік береді.

Жеке меншік қаржы жүйесін – қазынаға орталықтандырылған мемлекеттің хандары ғана емес, сонымен қоса жергілікті ел билеушілері мен бектер де иелік еткен. Халықтан салық жинау құқығына жергілікті феодалдық биліктің өкілдері ие болған деп болжауға болады және фискалдық алымдардың негізгі бөлігіне тайпа басшылары ие болып отырған. Сондықтан да оғыз тайпаларының бектері мен хандары жеке қазынаны басқарып отырған, ол туралы II-ші (366, 371 б.) және III-ші (385 б.) әңгімелерде сез қозғалады.

Алтын мен күміс жалпылама тауарлық эквивалент рөлін атқарған. Қолда бар мал санымен қатар, ел билеушілерінің қазынасында алтын мен күміс корының болуы олардың байлығының белгілі бір жоғары деңгейде болғандығын көрсетеді [II-ші (366-367, 371 б.), III-ші (383, 385 б.), V-ші (395 б.), VI-шы (397 б.), VIII-ші (410 б.), XI-ші (422 б.) әңгімелер]. Тауар-акша айналымында асыл металдардан құйылған монеталар қолданылған [VII-ші, 405 б.].

Сонымен, «Коркыт Ата кітабындағы» жүргізілген әлеуметтік-экономикалық талдаудан оғыз қоғамында қалыптасқан феодалдық қатынастардың тайпалардағы енбек бөлінісінің жеткілікті деңгейіне және Еуразияның басқа да мемлекеттерімен тауар-акша қатынастарының айтартылтай дамуына сәйкес болғандығы туралы корытынды шығаруға болады.

Тарихи тыныды «Коркыт Ата кітабында» көрініс тапқан Еуразия кеңістігінде ерте орта ғасырларда қоныс тепкен аса қуатты тайпалардың бірі – оғыз қоғамының әлеуметтік-экономикалық тыныс-тіршілігінің аспектілері әрі қарай аса маңызды тарихи-экономикалық зерттеулерді сөзсіз қажет етеді. Бұл біздің көзқарасымыз бойынша, экономикалық тарих және экономикалық ілімдер тарихы бойынша

ғылыми базаны манызды түрде байыта түсер еді және сәйкесінше, әлемнің түркі тілдес мемлекеттерінде ұлттық экономикалық кадрларды дайындау ісінде аса жақсы материалдар ретінде көрінер еді.

ӨДЕБІЕТ

1 Коркут Ата. Энциклопедический сборник на казахском и русском языках. Алматы, 1999.

REFERENCES

1 Korkut Ata. Jenciklopedicheskij sbornik na kazahskom i russkom jazykah. Almaty, 1999 g.

Резюме

В статье изложены результаты всестороннего анализа раннесредневекового эпоса «Книга дедушки Коркыт» о социально-экономическом устройстве одного из наиболее могущественных тюркских племен – огузов, проживавших и осуществлявших хозяйственную деятельность на территории современного Казахстана.

Обосновывается необходимость изучения экономической истории и экономической мысли народов, проживавших в великой степи. Далее подробно изложены результаты всестороннего анализа раннесредневекового эпоса – «Книга моего деда Коркута». В данном историческом эпосе, по мнению авторов, имеются многочисленные сведения о социально-экономическом устройстве одного из наиболее могущественных племен – огузов, проживавших и осуществлявших хозяйственную деятельность на территории современного Казахстана. Результаты исследования представляют значительный научный интерес всем тем, кто интересуется историей военно-политического, социально-экономического и хозяйственно-культурного развития казахского народа.

Summary

The results of the comprehensive analysis of the early medieval epos «Book of the Grandfather Korkyt» about social and economic arrangement of one of the most powerful Turkic tribes – oghuzs, living and carrying out economic activity in the territory of modern Kazakhstan are stated in this article. In article settled the necessity of learning economic history and economic thoughts of the people living in the great steppe. Further detailed results of a comprehensive analysis of the early medieval epos – “The book of grandfather Korkyt”. In this historical epic, according to authors, there are numerous reports on social and economic reconstruction of one of the most powerful Turkic tribes – Oghuz, living and carrying out economic activity in the territory of modern Kazakhstan. Results of research present considerable scientific interest to those, who is interested in history of military-political, social-economic and cultural development of the Kazakh people.